

Леся ГОРОШКО

ОБРЯДОЧИНИ З ВОДОЮ У КОНТЕКСТІ ЙОРДАНСЬКОГО СВЯТКУВАННЯ НА ТЕРЕНАХ ЧЕРКАЩИНИ

У статті на основі опублікованих джерел та матеріалів власних польових досліджень на Черкащині (Корсунь-Шевченківський, Канівський, Золотоніський р-ни) у 2008—2010 рр. розглянуто явище обрядового використання води у час йорданського святкування. З'ясовано, що здебільшого її використовували з лікувально-очисною та береговою метою, рідше — з огляду на її продукуючі властивості.

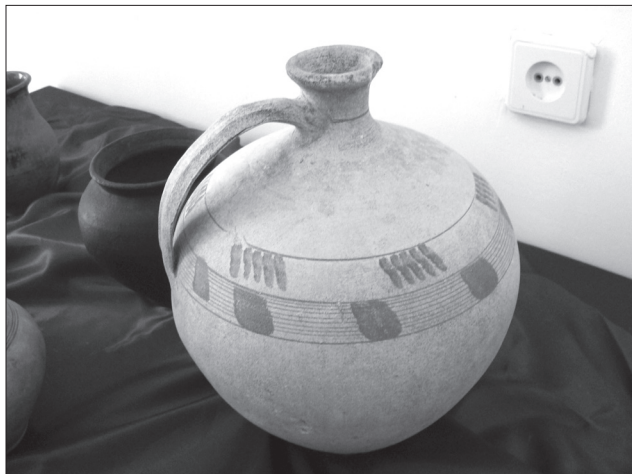
Ключові слова: вода, Водохреще, вмивання, кроплення, обєріг, очищення, лікування.

© Л. ГОРОШКО, 2012

Здійснені впродовж кількох останніх років польові пошуки на Черкащині відкрили авторів, як це зазвичай трапляється у разі прискіпливішого дослідження окремої локальної традиції, пласт самотньої народної культури. Культури, яка, зі зрозумілих причин, привертала увагу дослідників, позаяк географічне розміщення краю у самісінькому центрі України, сказати б у самому її серці, доповнилось ще однією непересічною подією, бо саме ця земля подарувала світові Кобзаря. Власне з погляду «Шевченкового краю» узвичаєно і презентують, а відповідно й сприймають, землі над Дніпром, Тікичем, Тясмином і Россю. Водночас Т. Шевченко, як і низка інших талановитих представників цього краю, зростали, всотуючи у себе народну традицію, яка значною мірою й стала їхнім осердям і відтак перенизала усю творчість. Проте пошук спеціальних етнографічних розслідів на таку тематику з означеного терену виявив, що їхній реєстр винятково скромний. А спеціальні дослідження зазначеного у титулі обрядового явища відсутні, за винятком принагідних згадок в окремих працях.

Власне лише кілька авторів у своїх працях умістили дані про йорданське святкування, а відповідно обрядове застосування води, на терені Черкащини: М. Максимович [15, с. 142—143], І. Нечуй-Левицький [16, с. 39, 41], А. Кримський [12, с. 265—276], Р. Свирида [17, с. 336—338], О. Боряк [6, с. 246]. Тому, попри повноту окремих етнографічних описів, уміщених у праці А. Кримського, основною джерельною базою дослідження будуть матеріали власних польових пошуків у кількох районах Черкаської обл., які провадились у 2008—2010 рр.

Найрозмаїтшими обрядодії із застосуванням води, як і слід очікувати, були на Водохреще, або Йордан (церковне свято Богоявлення Господнього), що є ключовою датою, осердям обрядочинів із водою. За давньою християнською традицією, у цей день (19 січня) здійснюється обрядове освячення води (т. зв. «велике водосвяття»), яке Церква трактує як ритуал, пов'язаний з хрещенням Ісуса Христа. За церковним каноном, цей обрядовий чин відбувається в кілька етапів, кожен з яких має глибинний символічний зміст. Після святкового богослужіння та молитов, в яких проситься Бога освятити воду, священник занурює у воду запалену «трійцю», а далі — свої пальці, що означає спалення і поховання у ній гріхів. Відтак дує на воду й опускає в неї хрест, що симво-

Тиква для зберігання води. Село Виграїв Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. Фото автора. 2008 р.

Тикви для зберігання води з музею Кирила Стеценка. Село Квітки Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. Фото автора. 2008 р.

лізує вигнання з води нечистої сили й натомість звільнення у ній місця для Святого Духа. Згідно з наукою Церкви, така свячена вода володіє чудодійною силою, яка здатна кріпити здоров'я, зціляти недуги, проганяти демонів і загалом охороняти від усякого зла. У церковній практиці її, як і воду, яку посвячують на Маковея (т. зв. «мале водосвяття»), використовують дуже широко — у час різних релігійних свят і в обрядах життєвого циклу (хрещення, шлюб, похорон), для посвячення осель, освяти продуктів і поминальних жертв і т. ін. [1, арк. 23, 29, 33, 45, 50, 71; 2, арк. 19, 21, 34, 57, 80, 88, 106, 139; 3, арк. 4; 5, с. 19—20; 9, с. 33—34; 10, с. 351—352; 15, с. 130; 18, с. 4—5; 20, с. 281—282; 21, с. 118].

Услід за Церквою, і в народі освячену на Водохреще воду здавна вважали і вважають досі чудо-

дійним засобом, а тому усіляко намагаються забезпечити себе цим сакральним атрибутом. Так, із записів початку ХХ ст. у селах Звенигородщини відомо, що воду у Навечір'я Богоявлення Господнього на Голодну кутю освячували у діжці (кадовбі), звідки набирали у принесені кухлі, пляшки і глечики [12, с. 265, 267, 271]. Зі свідчень респондентів відомо, що чинять так і тепер, щоправда, іноді селяни приносять до церкви воду з власних криниць, де священник її освячує, або ж вони доливають до неї води, освяченої у спеціальній посудині (сс. Набутів, Бровахи, Ситники, Заріччя Корсунь-Шевченківського р-ну, сс. Мельники, Таганча, Полствин, Яблунів, Литвинець, Михайлівка, Лука Канівського р-ну, с. Дрaбівці Золотоніського р-ну). У Полствині також оповіли, що набирати свяченої води із загальної посудини слід спеціальним горнятком, бо жінку, яка якось сягнула по воду трилітровою банкою, священник начебто звинуватив у відьомстві. Своєрідна ситуація склалась і в Таганчі, де при копанні криниці біля церкви вода вийшла з-під землі хрестоподібно. З огляду на це воду в ній почали вважати цілющою і набирати за потребою впродовж року [1, арк. 2, 13, 31, 57; 2, арк. 63, 66—67, 77, 88, 107, 125, 139; 3, арк. 2].

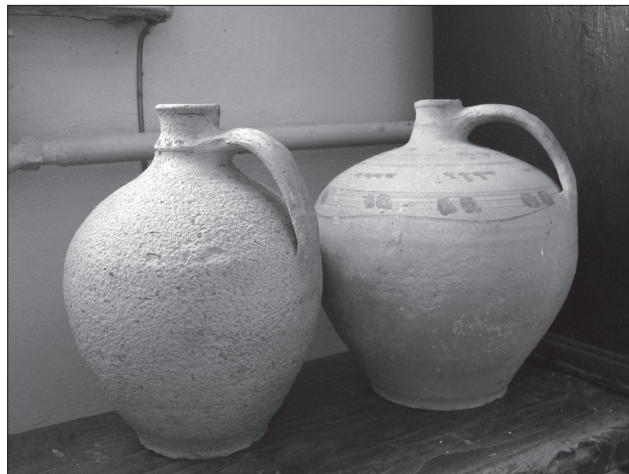
Значно барвистішим було освячення води власне на Йордан. Зазвичай воно відбувалося на водоймі, якщо, звісно, село мало до неї доступ. Із праць А. Кримського і Р. Свириди відомо, що напередодні Водохрещя парубки й дівчата йшли «рубати горданю». Для цього вони вирубували з льоду хреста, а часом і цілий іконостас. Хрест попередньо поливали буряковим квасом або «синькою-зеленкою», аби надати бажаного відтінку. Подекуди замість «фарбованого» хреста виготовляли хрест, в який заморожували калину, барвінок і сухі квіти [12, с. 272; 17, с. 337]

Схожі відомості про виготовлення хрестів з льоду вдається почути від селян і зараз. Подекуди в обстежених селах старші люди пригадали, що чули від батьків або й бачили на власні очі, як із льоду вирубували хреста, якого зафарбовували буряковим соком чи борщем (сс. Набутів, Бровахи, Квітки Корсунь-Шевченківського р-ну, сс. Сушки, Келеберда, Мельники, Таганча, Беркозівка, Лука Канівського р-ну, с. Ковтуни Золотоніського р-ну, с. Дзендзелівка Маньківського р-ну). У с. Брова-

хи оповіли, що нині звичай освячувати воду на ріці затрачується з огляду на відсутність значних зимових морозів. У Набутові і Луці, «як холодно дуже», його дотримують досі [1, арк. 1, 13, 21; 2, арк. 18, 40, 63, 67, 96, 139; 3, арк. 40; 6, с. 246.].

Як свідчать польові нотатки, зазначені обрядові реалії на обстеженому терені зазнали значних видозмін або й зникли цілковито не лише внаслідок кліматичних змін, а й внаслідок низки історичних обставин. У більшості обстежених сіл на час запису фактографічного матеріалу церкви або були відсутні, або ж тривало їхнє будівництво. Лише окремі села мали змогу «похвалитися» збереженням своїх сакральних пам'яток. Оповіді про митарства церков однотипні: «Церкви нема. Німці у війну розбили» (с. Виграїв Корсунь-Шевченківського р-ну), «...була дуже хороша церква. Моя покійна бабуля казала, що був такий дзвін, що коли їхали в Богуслав на базар за 20 км, то було чути свого дзвона. Такий був голосистий дзвін. І її розібрали після революції» (с. Пішки Корсунь-Шевченківського р-ну), «Своєї церкви нема. Буля кольись... Церкву розібрали» (с. Озериче Канівського р-ну), «Раніше до війни у нас була церква, оця війна, що советська власть була. А оце після війни церкви не стали служить. А в церкві у нас був кльуб. Зробили церкву на кльуб і була, доки не завалълься. То це вже годів 20, а може й 30. І ми були без церкви» (с. Келеберда Канівського р-ну), «Церкву у нас валяльи у 32-му році» (с. Попівка Канівського р-ну), «Стала влясть советська, та й завалъли церкву» (с. Яблунів Канівського р-ну), «У нас є церква, алье не всьо время була. У нас там була велика, красива на всю область була, та розваляльи, та комори поробили... А це нову пострійли, оце тіки торік одкрильи» (с. Полствин Канівського р-ну), «Це ше як до війни розкидальи ту церкву, то досі нема» (с. Беркозівка Канівського р-ну), «У тридцятих роках повалили церкву, до уборної двері з вітара почепили... А церква була добра, дерев'яна» (с. Дзендзелівка Маньківського р-ну) тощо [1, арк. 20, 45, 50, 57, 71; 2, арк. 27, 40, 46, 77, 88, 95, 107; 6, с. 246]. Відтак впродовж кількох останніх років церкви почали пристосовувати у приміщеннях старих хат чи крамниць [1, арк. 20, 45; 2, арк. 18, 107].

ISSN 1028-5091. Народознавчі зошити. № 2 (104), 2012

Тикви для зберігання води з музею Кирила Стеценка. Село Квітки Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. Фото автора. 2008 р.

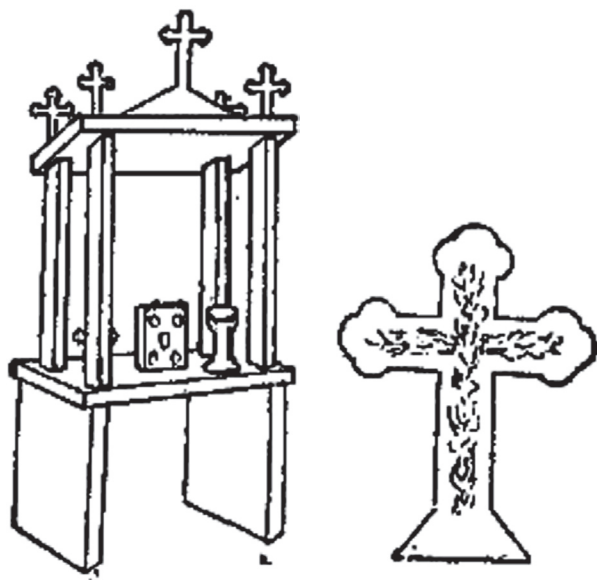
Церква у приміщенні крамниці. Село Виграїв Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. Фото автора. 2008 р.

Відсутність і заборона Церкви впродовж тривалого періоду спричинились до того, що часто впродовж експедиційних обстежень доводилось чути репліки на кшталт: «Свяченої води не було, бо церкви не було» (с. Глушки Корсунь-Шевченківського р-ну), «Тепер вже ніхто не святить, бо нема де» (с. Озериче Канівського р-ну), «Тоді ж дуже запрет був, щоб святитьи воду... То як перестрільи мене, то чуть із школьи не виключили за те, що я воду святить ходильа... крадькома святитьи... як мене тоді перестрільи і з того бидончика висипальи, вильильи ту воду» (с. Межиріч Канівського р-ну) [1, арк. 29; 2, арк. 27, 129, 130]. А тому у деяких селах респонденти ствердили, що через брак свяченої води її застосування було незначним: «А так держали її трішечки десь хтось,

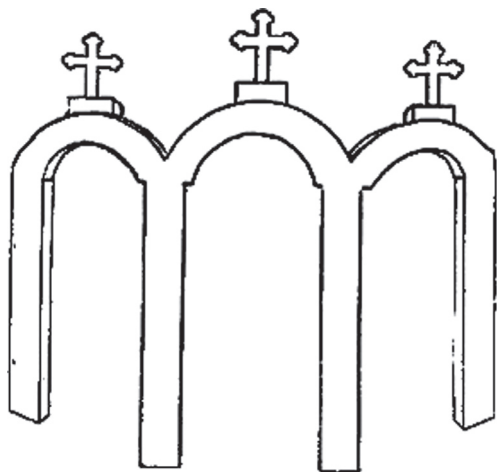

Вирубвання з льоду хреста. (За виданням: Кримський А.Ю. Звенигородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектологічного: Відтворення з авторського макету 1930 р. / авт. передмови А.Ю. Чабан. — Черкаси : Вертикаль, 2009. — С. 272)

Престіл з льоду та хрест з льоду, встановлювали на «гордані», якому заморожено калину і барвінок. (За виданням: Кримський А.Ю. Звенигородщина... — С. 273)

Льодова брама, яку встановлювали на «гордані» у с. Попівці Звенигородського повіту. (За С. Терещенко за виданням: Кримський А.Ю. Звенигородщина... — С. 274)

може, церква далеко є», «Трошечки в матері, бульо, стоїть», «Дехто мав, а так в основному — ні. Обходились так», «Ми нічо з нею не робимо, не кропимо. Якщо стоїть, то в льоху» (с. Квітки на Корсунщині, сс. Келеберда, Попівка на Канівщині) [1, арк. 20; 2, арк. 40, 46].

Вислідом своєрідної ситуації щодо побутування інституту Церкви стало пристосування традиції освячення води до умов кожного осібногo села. Сублімована в часи радянського режиму віра («У душі ми малъи Бога, а все те, шо треба бульо робить, ми робильи. Од старіших людей училися, знали», с. Беркозівка Канівського р-ну [2, арк. 96]) з незалежненням України почала шукати доступні їй форми вияву. Скажімо, на Канівщині за відсутності церкви воду почали освячувати біля криниці (сс. Сушки, Мельники)¹, біля пам'ятника загиблим у війні (с. Яблунів). Здебільшого ж інформатори оповіли, що і в минулому, і тепер селяни їздять по воду у ті населені пункти, де церкви усе ж діють, або ж священники приїжджають для освяти води чи інших сакральних атрибутів у їхні села [2, арк. 18, 62, 77].

Це однією своєрідною і, сказати б, унікальною формою вияву традиційних уявлень про воду є звичай набирати цього дня води з криниці, оскільки вона у той час «свячена скрізь»² (сс. Глушки, Завадівка на Корсунщині, сс. Озериче, Беркозівка на Канівщині) [1, арк. 29, 71; 2, арк. 27, 96]. Цікавий його різновид, який демонструє нам контамінацію християнських і дохристиянських вірувань, нотовано у с. Пішки поблизу Корсуня-Шевченківського. За словами респондентки, ще її бабуся радила на Водохреще чи інші великі свята (Спаса, Маковея) до сходу сонця набрати криничної води. Той, хто це зробить першим, начебто зачерпне собі води свяченої. А поспішати зробити це поперед усіх слід тому, що наступні відвідувачі наберуть уже «не такої, не свяченої» води³ [1, арк. 50].

¹ У с. Мельники воду почали освячувати біля «Манахової криниці», воду в якій вважають цілющою [2, арк. 63].

² Схожі вірування, за даними І. Нечуя-Левицького, уродженця Стеблева Канівського повіту (нині — Корсунь-Шевченківського р-ну), побутували й у минулому: «Проти Водохреща вода в річках освящається, і навіть буває час, що вся вода стає вином» [16, с. 39].

³ Порівняймо із настановою якомога швидше принести додому свяченої води (Канівщина), а також вірування, що

У часи підпілля Церкви такий захід був цілком виправданим, проте подекуди до нього вдаються і нині. Задля ілюстрації його вмотивування наведу уривок розмови з респонденткою зі с. Яблунова, що поблизу Канева: «Вона вся свячена, бо оце на Водохрища, як святиться вода, витягни відро води і набери в пляшку, нальий собі і постав в шаф, хай воно стоїть собі, не святи, нічого. Воно буде стоять, не спортиться ні грами. І священник признає тоді, що вона свячена. А як інший день, то вона буде не така, мутна стане. А то така буде, як жива. Яку нальив, така стоятиме» [2, арк. 77].

Саме з уявленнями про особливі властивості «йорданської» води пов'язана поширена настанова на Голодну кутю не їсти чи не сідати вечеряти, не відпивши бодай ковтка освяченої цього дня води⁴. Як засвідчують польові нотатки з різних куточків обстеженого терену, і досі узвичаєним є пити перед Вечерею свячену воду. Як пояснили у Литвинці на Канівщині, так чинять задля зцілення [1, арк. 13, 20; 2, арк. 106; 3, арк. 2]. Звернули увагу на цю обрядову реалію і наші попередники: М. Максимович, Р. Свирида, А. Кримський. Із праці останнього довідуємось, що у Колодистому Звенигородського повіту (нині — с. Колодисте Тальнівського р-ну Черкаської обл.), якщо в хаті були маленькі діти чи літні люди, обов'язково належало зберігати торішню свячену воду. Як занотував І. Лисак, дітям, які не витримували цілоденного сухого посту, давали напитися такої води «на голу печінку», допоки у церкві освятять свіжу, бо «ни пивше съваченої води — Боже борони їсти! гріх!». А вже принесеної води пили «геть усі, скільки було в хаті» і лише тоді сідали до святвечірнього столу [12, с. 266—267, 268, 271, 275; 15, с. 142; 17, с. 336].

За обов'язок кожен вірянин мав скуштувати децицю свяченої води і наступного дня, на Водохрище. Про побутування звичаю на теренах Звенигородщини, а також інших місцевостей Наддніпрянщини (Переяславщина) згадують у своїх працях П. Чубинський і А. Кримський. Зі сторінок книги останнього відомо, що зазвичай селяни не лише

пили воду, а й вмивались нею, вірячи, що завдяки такому заходу будуть здоровими впродовж року [12, с. 275; 19, с. 2]. За даними М. Максимовича, до особливого засобу цього дня вдавалися дівчата й молодіці: після освяти води вони вмивали обличчя в ополонці, а відтак витиралися червоними крайками [15, с. 142].

Схожі обрядові реалії затримались в активній пам'яті респондентів і нині. Окрім того, що мешканці Черкащини вважають за потрібне випити води на освяченні чи після повернення додому (сс. Набутів, Бровахи, Заріччя Корсунь-Шевченківського р-ну, сс. Прохорівка, Попівка, Горобіївка, Мельники, Яблунів Канівського р-ну, с. Дзендзелівка Маньківського р-ну) [1, арк. 2, 13, 31; 2, арк. 2, 46, 56, 62, 77; 6, с. 246], вони згадують, що у минулому (а подекуди такі звичаї затримались досі) селяни залюбки вмивалися в ополонці, обливалися біля криниці або й купалися у ставку, в якому щойно освятили воду. Особливо охоче, за словами старожилів, купалася молодь (с. Бровахи Корсунь-Шевченківського р-ну, сс. Келеберда, Таганча, Мельники, Беркозівка Канівського р-ну, с. Драбівці Золотоніського р-ну) [1, арк. 13; 2, арк. 40, 67, 96, 125; 3, арк. 2].

Пояснення звичаїв засвідчують їхнє лікувально-очисне чи оберегове спрямування. Найчастіше потребу пиття води чи вмивання нею мотивують тим, що це роблять «для оздоровлення», «це людина буде здорова... і безгрішна», «для здоров'я» «щоб здорові бути» бо «свячена вода знімає всі болячки», «стараються люди лице помити, кажуть, що не старіє» [1, арк. 2, 31; 2, арк. 2, 62, 67; 3, арк. 2]. Подібно пояснюють і практику не витирати з обличчя воду, якою священник якомога щедріше покropив парафіян на водосвятті: «Щоб не боліла голова, щоб не боліли очі, щоб не боліло нічого в людей» (с. Яблунів Канівського р-ну)⁵ [1, арк. 13; 2, арк. 62, 67, 77].

Набрану у церкві чи з водойми воду і досі віряни несуть додому, де й зберігають упродовж року, вважаючи помічною у найрізноманітніших життєвих ситуаціях, оскільки вона наділена здатністю «не псуватися» впродовж тривалого періоду. Повсюдно в обстежених селах «йорданську» воду, тобто освячену

під час освячення вода на мить перетворюється на вино (Звенигородщина) [2, арк. 18; 12, с. 275].

⁴ Власне завдяки цьому звичаю день начебто й отримав назву «Голодної» куті [19, с. 2].

⁵ У Прохорівці на Канівщині такого ж звичаю дотримуються на Великдень [2, арк. 2].

Церковні дзвони зі старих газових балонів. Село Виграїв Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. Фото автора. 2008 р.

Інтер'єр церкви у приміщенні крамниці. Село Заріччя Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. Фото автора. 2008 р.

безпосередньо на Йордан, і воду, освячену напередодні, тримали в окремих посудинах [1, арк. 2; 2, арк. 2, 18, 20, 40, 88; 3, арк. 2], хоча обидва дні освячення відбувається за чином «великого водосвяття». Зрештою, і застосування однієї й іншою води не різняться чи різняться незначно, про що свідчать польові нотатки: «Ніяк не відрізняється використання води, але тримаємо окремо» (с. Литвинець на Канівщині), «Немає значення використання цих вод, тільки тримаємо кожен окремо» (с. Дравівці Золотоніського р-ну) [2, арк. 106; 3, арк. 2]. У цьому ж селі так чинять за настановою священика, який радить води не змішувати. Попри те респондентка оповіла, що освячену воду п'є у різних випадках, а тому, випивши одну воду, береться за іншу [3, арк. 2].

Лише в окремих досліджуваних селах жителі розрізняють використання «вечірньої» і «орданської» («утрішньої») води. Так, у Виграєві на Корсуньщині «святвовечірню» воду просто тримають в оселі, «щоб в хату всякі злі духи не заходили», а «йорданську» п'ють у разі поганого самопочуття [1, арк. 45]. У сусідньому Канівському р-ні мешканці с. Сушки схожим чином першу воду тримають в хаті, а другою поять худобу і роздають її односельцям [2, арк. 18]. Неподалік, у Прохорівці, «вечірню» воду, навпаки, відразу ж ужиткують, «обхляпуючи» господарство, а от «йорданську» п'ють і зберігають впродовж року, використовуючи, «як хто вмер чи вродився» [2, арк. 2]. У цій же місцевості (с. Мельники) практикують і освячення води у кількох посудинах, одну з яких ужиткують, а іншу зберігають [2, арк. 62].

Здебільшого ж мешканці сіл Черкащини не розрізняють використання цих вод, застосовуючи її, за влучними висловами респондентів, «де треба вкropить шо» або «чи як щось болить, чи празник» [1, арк. 13; 2, арк. 125]. Звісно, найчастіше потреба виникає при поганому самопочутті. Тому, якщо людині раптом стає недобре чи у неї підвищується температура, радять пити «йорданську» воду (а в разі тривалої недуги так слід чинити щодня натщесерце), бо, за віруваннями, від цього людині «наче легше». Переконають у цьому і тексти супровідних примов: «Господи Боже, дай мені крепості» (с. Дзездзелівка Маньківського р-ну), «Вода ти Орданя, ти Богом создана, вимиваєш поля і льука, вмий каміня-крем'я, умом сотвори, обмий повіки, очі, руки, ноги, всей організм окріпи!» (с. Полствин Канівського р-ну) [1, арк. 31, 45; 2, арк. 27, 40, 62, 88; 6, с. 246]. У Луці на Канівщині радять не чекати на недугу, а пити воду завчасу, профілактично [2, арк. 139].

За даними польових пошуків, найрозповсюдженішою «недугою», задля лікування якої використовують освячену на Водохреще воду, є «пристрит» («вроки», «зглаз»), ознаки якого дуже різноманітні: лихоманка, «дитина вередує», «наче щось таке робиться» тощо. На думку опитаних, найдієвішим засобом є, набравши до рота свяченої води, змовити «Отче наш», перехрестити і покropити цією водою недужого навхрест (іноді тричі). Одна із мешканок Набутова на Корсуньщині за порадою све-

крухи завше «шпувала» на дитину водою з рота через ніж. У Горобіївці на Канівщині для кроплення використовують зілля, освячене на Маковея. Неподалік, у Яблунові, окрім усього цього, помічним вважають ще й помазати свяченою водою недужій дитині чоло [1, арк. 2—3, 13, 20, 57; 2, арк. 27, 56, 62, 77, 96, 125]. На цьому ж терені, у Ліпльві, до такого заходу вдавалися й у випадку дитячого переляку [2, арк. 33]. Своєрідно від зурочення рятуються у Саморідні на Корсуньщині. За словами місцевої знахарки, у випадку, якщо людина почуває головний біль і втому і має підозру, що її наврочили, слід покропитися свяченою водою. Якщо ж такої води нема, можна використати звичайну, найкраще «непечату» [1, арк. 67].

Схожі дані щодо використання «йорданської» води понад століття тому занотував у Колодистому поблизу Звенигородки І. Лисак. Задля ілюстрації процитую шматок тексту дослівно, позаяк у ньому занотовано вірування, відповідно до яких свячену воду вважали одним із двох узагалі можливих терапевтичних засобів: «Съвачена вода дуже помагає скрізь. О(? — Л. Г.), як кого-нибудь нападе пристрїт... а який пристрїт? Часом голова кого заболить, або живїт, або завїне, — то то в самий перед съваченою водою треба спорскати, то воно проходить. А як уже, борони Боже, ни поможе съвачена вода, то тоді треба до бабки; та бабка викачає пириляк курачим яєчком, то часом і це помагає, дуже помагає! А як і бабка ни поможе, то тоді уже смерть, бо вже ніхто ни поможе, — то вже прамо от Бога назначано» [12, с. 268]. На цьому ж терені (с. Попівка — нині Звенигородського р-ну Черкаської обл.), як видно із матеріалів С. Терещенко, свячену воду вважали універсальним засобом лікування «всякої недуги» [12, с. 271].

Завдяки записам І. Лисака нині ми володіємо матеріалами, які засвідчують застосування освяченої у цей час води і в царині господарського побуту. Його нотатки із згаданого села містять докладні описи звичаю освячувати господа напередодні Водохреща. За звичаєм, господар наливав у мисочку торішньої свяченої води⁶, додаючи до неї свіжої, освяченої сьогодні. Тоді із покутного снопа належалося вирвати

⁶ За даними С. Терещенко, у Попівці на Звенигородщині господар для освячення оселі змішував цьогорічну свячену воду із звичайною [12, с. 271].

Церква й дзвіниця. Село Дмитрівка Золотоніського р-ну Черкаської обл. Фото автора. 2010 р.

Л'ох із консервами. Село Попівка Канівського р-ну Черкаської обл. Фото Р. Радовича. 2009 р.

з десятків колосків, які зв'язувались у кропильце. Зробивши це, господар «кропить в самий перед покутя. Тоді покропив свяченою водою тоже геть усю хату — і гайда на двір! В самий перед — у клуню. От, там поробив хрести на дверях і на сохах. Тоді покропить свяченою водою і комору, і хліви, геть де шо є у обисьці» [12, с. 267]. За ще одним записом із цього ж села, господар «кропить у самий перед — почотний куток: покутя; а тоді — образи, а тоді — на полу, і на пічі, і вікна, і худамент, і мисники, і двері, і в сїнях, і в коморі, і в клуні, і в оборі, — геть-скрізь, де знає» [12,

с. 268]. Щоправда, бабуся-респондентка застерегла І. Лисака від освячення «нечистого» місця, тобто місця, де, за віруваннями, було «чортяче гніздо» і де «шо ни поклади, то чорти геть порозкидають». За її словами, якщо знехтувати заборонаю й освятити таке місце, чорти помстяться людині: «Зараз буде тею людиною кидати, або одбере руку, або ногу, або руку і ногу; вже буде ту людину мучити цілий вік, аж доки ни замучить». А все тому, що ці представники потойбіччя дуже бояться свяченої води [12, с. 268—269].

Звичай освячувати оселю й обійстя на терені моїх наукових пошуків у більшості сіл зберігся досі. Щоправда, дехто дотримується його на Голодну кутю, як, скажімо, у с. Квітки на Корсунщині чи у с. Прохорівці на Канівщині [1, арк. 20; 2, арк. 2], дехто — власне на Йордан, що, вірогідно, пов'язане з тією ж таки ситуацією з відсутністю церков, внаслідок чого освячення води зчаста відбувається лише раз, зазвичай саме на Водохреще (сс. Сушки, Ліплява, Келеберда, Горобіївка, Яблунів, Полствин, Беркозівка, Литвинець, Михайлівка Канівського р-ну) [2, арк. 18, 33, 39, 55, 77, 88, 96, 107, 125]. У Драбівцях на Золотоніщині респонденти ствердили, що продубльовують звичай і 18, і 19 січня [3, арк. 2]. У низці обстежених сіл жителі оповіли, що дотримуються його в один із цих днів (сс. Набутів, Заріччя, Виграїв, Ситники, Завадівка Корсунь-Шевченківського р-ну, с. Мельники Канівського р-ну) [1, арк. 2, 31, 45, 57, 71; 2, арк. 62]. Як і в описах початку ХХ ст., принісши додому свяченої води, господар, а за його відсутності — господиня, зробивши із сухого зілля кропило, освячує хату, подвір'я, господарські приміщення, худобу, сад тощо. Подекуди худобу не лише кроплять, а й напувають. За поясненнями інформаторів, так роблять для того, аби у господарстві все було гаразд: «Шоб отако все було в господі харашо» (с. Набутів Корсунь-Шевченківського р-ну), «шоб родили ягоди, все родило»⁷, «шоб бульо благопільучно» (с. Квітки Корсунь-

Шевченківського р-ну), «шоб нечиста сила не йшла до худоби» (с. Заріччя Корсунь-Шевченківського р-ну), «шоб скотина не боліла, свині росли» (с. Ситники Корсунь-Шевченківського р-ну), «свиней кропимо, бо так заведено, шоб були, шоб здорові росли, шоб не боліли»⁸ (с. Мельники Канівського р-ну), «скотину оприскували од дурного ока, ... од дурного зглязу» (с. Ліплява Канівського р-ну), «шоб не бульо льохого духу, шоб не бульо болезні», «шоб добро вельось» (с. Келеберда Канівського р-ну), «шоб нечиста сила не заводилась, не билась корова» (с. Яблунів Канівського р-ну), «нечиста не буде там» (с. Полствин Канівського р-ну), «шоб вельось все, шоб не бульо падьожі» (с. Беркозівка Канівського р-ну), «шоб не зглязували, шоб водилось усе» (с. Драбівці Золотоніського р-ну), «шоб вийшло все, шоб ведьми не були там» (с. Литвинець Канівського р-ну) та ін. [1, арк. 2, 20, 31, 45, 57, 71; 2, арк. 2, 18, 28, 33, 39, 55, 62, 77, 88, 96, 107, 125; 3, арк. 2]. В останньому селі оповіли, що господар має за правило освятити льох ззовні і зсередини, а також покропити усі діжки і консерви, «шоб був чистий льох» [2, арк. 107]. Рідкісну згадку почуто у Драбівцях на Золотоніщині, де, за словами респондента, побутує звичай кроплявати замки у дверях, аби вберегтися від злодіїв, і навіть освячувати за порадою священика санітарні приміщення [3, арк. 2].

Опосередковано про здатність «йорданської» води оберігати пасіку йдеться у звичаї, який віднаходимо у праці М. Максимовича. На Водохреще пасічники занурювали вербовий кілок в «Йордань», а відтак робили з нього хрести для пасіки [15, с. 143].

Як лікувальний засіб «йорданську» воду використовують не лише для зцілення людей, але й у випадку захворювання тварин. І досі, якщо впродовж року худоба з незрозумілих причин починає поводити себе «якось не так» або у неї напухло вим'я і є підозра, що «шось з очей, або нальезалъ, або обпильась», то тоді радять скропити її «йорданською» водою, щоправда, як зазначили у с. Бровахи поблизу Кор-

⁷ За відомостями, які поталанило занотувати С. Терещенко у Попівці Звенигородського повіту у 20-х рр. ХХ ст., до родючості сад спонукали й іншими засобами. Тут, наламавши на Спаса гілок фруктових дерев, несли їх до церкви на посвяту. Пізніше, на Водохреще, їх варили у воді і нею кроплявали сад, «щоб дерево родило» [12, с. 275].

⁸ Пор. із заборонаю скроплювати коней і свиней, яка на початку ХХ ст. побутувала у Попівці на Звенигородщині. Подібних настанов і досі дотримуються у деяких бойківських селах (с. Вишків Долинського р-ну) [4, арк. 16; 12, с. 271].

суня Шевченківського, «вода водою, а треба доктора»⁹ [1, арк. 13, 57; 2, арк. 27].

Ще одним заходом, який варто розглядати як береговий, є звичай, за яким упродовж кількох днів після Йордану священник ходить від хати до хати й освячує сільські помешкання. В обстежених селах він побутує спорадично з огляду на зазначені обставини. Здебільшого панотець відвідує оселі парафіян на їхнє запрошення у тих випадках, коли в оселі не ведеться. У Беркозівці на Канівщині, на переконання інформаторів, після його відвідин одна із мешканок села почала менше зловживати алкоголем, а в сусідстві, у Виграєві, начебто «корова перестала так бігати». Подекуди мешканці усе ж воліють, аби священник приходив завчасу, не дочікуючись оселення у хаті «лихого» [1, арк. 2, 45, 50; 2, арк. 18, 20, 56, 96, 107—108; 3, арк. 2].

Схожі міркування зумовили практику, згадки про яку часто спливають у розмовах з літніми людьми. Мова йде про звичай вливати трохи освяченої води в криницю (іноді навхрест) після повернення з водосвяття. Про семантику звичаю виразно свідчать супровідні вмотивування: «Шоб свячену воду із криниці брать», «як крапля свяченої води, то і вся вода буде свячена на весь рік», «шоб здорова вода бульа», «вода не буде портиться», «шоб ніяка напасть не нападає», «шоб і та (вода. — Л. Г.) освятиться», «шоб... все, як набереш, шоб бульа свячена і там вода» (сс. Набутів, Квітки, Заріччя, Пішки на Корсунщині, с. Яблунів на Канівщині). У Виграєві Корсунь-Шевченківського р-ну такий захід вважають доцільним, аби убезпечитись від зловорожої магії [1, арк. 2, 21, 31, 45, 50, 57; 2, арк. 20, 77, 130; 3, арк. 3]. Водночас у деяких селах свячену воду свідомо не вливають, вважаючи це зайвим, оскільки цього дня вона освячується скрізь (сс. Мельники, Полствин, Беркозівка, Михайлівка Канівського р-ну) [2, арк. 62, 88, 96, 125].

Як свідчить аналіз порівняльних даних, вірування у надзвичайну берегову та лікувально-очисну міць «йорданської» води були характерними і для жителів інших регіонів України. Виявляються вони,

⁹ У Межирічі на Канівщині жінка, чию корову «попсули», порадила набрати до рота «непочатої» води, змовити «Отче наш», поплювати в руку, а тоді цією водою навхрест скропити тварину [2, арк. 131].

зокрема, й у низці відповідних звичаїв, які загалом зіставляються із тими явищами, які побутували на Наддніпрянщині: воду, освячену на Водохреще, намагалися зачерпнути якнайшвидше, пили для забезпечення здоров'я і охорони від злих сил та використовували для лікування хвороб; на Йордан купалися в річці, щоб запобігти недузі; «йорданською» водою напували коней, «щоб хвороби не боялися та міцніші були», нею ж рятували худобу від опою; вірили, що вода на мить перетворюється на вино, і т. ін. [8, с. 90—103].

Ряд звичаїв (освячувати оселю й обійстя, криницю, вмиватися у ріці після освячення у ній води, щоб забезпечити собі здоров'я, красу, досягти успіху у заміжжі і господарстві, позбутися недуги, пити освячену воду тощо) і вірувань (про перетворення води на вино) мають відповідні аналогії у традиціях багатьох європейських, зокрема й слов'янських, народів [8, с. 97].

У контексті дослідження символіки води у календарній обрядовості згадаю і про поширену заборону прати впродовж певного часу після Водохреща, яка побутувала серед жителів й інших регіонів України (Полісся, Бойківщина, Лемківщина, Гуцульщина) [8, с. 91—92]. Термін, протягом якого уникали прати, в обстежених селах коливається від одного дня до шести тижнів. У Заріччі на Корсунщині радять не прати «скільки можеш». Така сувора регламентація господарської діяльності пов'язана з уявленнями про святість «йорданської» води, а тому й не перуть, аби її якомога довше не занечищувати. Підтвердженням такої думки є пояснення респондентів: «Свячена вода, шоб не забруднюють її», «Шоб не було ніякого колотіння ніякої води. Хвилі ніякої ніде не було, бо вода ше свята», «не можна прати, поки не збіжить вода із Дніпра», «не можна прати цілу неділю, поки вода зийде» тощо (с. Набутів на Корсунщині, сс. Таганча, Яблунів, Литвинець на Канівщині). Подекуди, як, до прикладу, у Попівці на Канівщині, вдалось занотувати лише вторинне вмотивування: «Чому не можна прати, не пояснювали, казали, що гріх. Це гріх і все! Ми не перем, бо це свято і в свято не можна» [1, арк. 3, 14, 31, 50, 57, 71; 2, арк. 2, 18, 20, 28, 46, 56, 62, 67, 78, 88, 108, 125, 141].

Відомості про побутування цього явища на досліджуваному терені віднаходимо й в етнографічній лі-

тературі, зокрема у працях Р. Свириди [17, с. 337] та А. Кримського. У книзі останнього містяться виїмки за повнотою опису уявлення про те, яким чином можна на Водохреще позбутися нечистої сили. За даними із с. Колодистого Звенигородського повіту, у час освячення води, коли попи занурюють у воду свої хрести, нечисті змушені сидіти на березі водойми і чекати, аж поки люди «повибирають» свячену воду, бо лише тоді зможуть плигнути у воду і взятися до «своєї роботи». Тому селяни вболівали, аби під цю пору тріщали найлютіші морози (запис І. Лисака) [12, с. 275—276]. За даними С. Терещенко із сусідньої Попівки, від водосвятських морозів антихристи знайшли собі прихисток у шматті, яке неуважні господині забували надворі на Голодну кутю. За словами Лукії Месенкової, оті «не тут згадуючи», втікаючи з освяченого ставка, націплювалися до будь-якої залишеної висіти ганчірки, «як болото». Саме така оказія трапилася у сім'ї Мусія Прийми, дружина якого забула забрати знадвору мотовило [12, с. 265—266]. Очевидно, відгомін таких уявлень відчутний у свідченнях зі с. Сушки на Канівщині, де досі не перуть напередодні свят, аби «на празники які» надворі не висіло щось пране [2, арк. 20].

У час освячення води на досліджуваному терені дотримувалися ще одного своєрідного обряду. За свідченням І. Лисака, у Колодистому на Звенигородщині у ту мить, коли священик занурював у воду хреста, хтось стріляв із рушниці. За віруваннями поч. ХХ ст., завдяки цьому «проганяли колядку» «аж у ліс на дуба» [12, с. 275]. Беручи до уваги сучасні дослідження, в яких науковці переконливо доводять, що увесь цикл зимових свят тісно пов'язаний з культом предків [7, с. 136—189; 11, с. 181—182; 13, с. 127—137; 14, с. 204—207], останній звичай варто трактувати як випровадження душ пращурів у місця їхнього сталого перебування.

Отож, у цій розвідці було проаналізовано локальний варіант обрядового застосування води на Водохреще на терені Черкащини. Власне до таких своєрідних явищ варто віднести окремі звичаї чи їхні вмотивування: набирати і зберігати неосвячену «йорданську» воду (Канівщина, Корсуньщина); змішувати цього річну і торішню «йорданську» воду для освяти оселі (Тальнівщина); використовувати з різною метою «святвечірню» і «йорданську» воду (Корсуньщина,

Канівщина). На фоні досліджуваних явищ вирізняються й окремі іновациї: звичаї покроплювати замки у дверях і освячувати санітарні приміщення (Золотоніщина), — які є свідченням збереження акціонального компонента в обрядовості і водночас часткової затрати мотиваційної складової.

Аналіз фактографічного матеріалу засвідчив поступову затрату традиційних явищ, яка в обстежених селах посилилась завдяки тривалому періоду відсутності Церкви. До традиційних ритуальних явищ, які все ж почасти збереглися у деяких обстежених селах, належать звичаї: пити свячену воду на Святвечір, Голодну кутю чи Водохреще, якого дотримуються жителі сіл Корсуньщини, Канівщини, Золотоніщини, Маньківщини; набирати на Водохреще з криниці й зберігати неосвячену воду (Канівщина); освячувати воду на Йордан на водоймі (Корсуньщина, Канівщина) тощо. Подальший пошук розглянутих чинностей на суміжних теренах, вірогідно, дасть змогу повніше дослідити ці та інші явища.

1. Архів ІННАНУ України (далі — Архів ІННАНУ). — Ф. 1. — Оп. 2. — Од. зб. 587. (Горошко Л.М. Календарні і родинні звичаї та обряди в селах Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. Польові матеріали 2008 р.).
2. Архів ІННАНУ. — Ф. 1. — Оп. 2. — Од. зб. 594. (Горошко Л.М. Календарні і родинні звичаї та обряди в селах Канівського р-ну Черкаської обл. Польові матеріали 2009 р.).
3. Архів ІННАНУ. — Ф. 1. — Оп. 2. — Од. зб. 603. (Горошко Л.М. Календарні і родинні звичаї та обряди в селах Золотоніського р-ну Черкаської обл. Польові матеріали 2010 р.).
4. Архів ІННАНУ. — Ф. 1. — Оп. 2. — Од. зб. 607. (Горошко Л.М. Календарні і родинні звичаї та обряди в селах Надвірнянського і Долинського р-нів Івано-Франківської обл., Вижицького і Кіцманського р-нів Чернівецької обл., Бродівського р-ну Львівської обл., Турійського та Іваничівського р-нів Волинської обл. Польові матеріали 2008—2011 рр.).
5. Барчук І. Єресі, що ввійшли у церкву / І. Барчук. — Торонто ; Клівленд : Дорога правди, 1973. — 52 с.
6. Боряк О.О. Україна: етнокультурна мозаїка / О.О. Боряк. — К. : Либідь, 2006. — 328 с.; іл.
7. Виноградова Л.Н. Зимняя календарная поэзия западных и восточных славян: Генезис и типология колядерования / Л.Н. Виноградова. — М. : Наука, 1982. — 256 с.
8. Горошко Л. «Водице-орданице, ... умий мене від всякого лиха» (Обрядове застосування освяченої на Йордан води в карпатській традиції) / Л. Горошко // Ка-

- лендарна обрядовість у життєдіяльності етносу. Збірка наукових праць : матеріали міжнародної наукової конференції «Одеські етнографічні читання». — Одеса, 2011. — С. 90—103.
9. *Дністровий В.* Традиції у світлі Слова Божого / Василь Дністровий. — Ужгород : Закарпаття, 2002. — 137 с.
  10. *Катрій Ю.* Пізнай свій обряд / Ю. Катрій. — Б. м. : Б. в., Б. р. — 485 с.
  11. *Кирилюк О.* Універсалії культури і семіотика дискурсу: казка та обряд / О. Кирилюк. — Одеса : Автограф, 2003. — 370 с.
  12. *Кримський А.Ю.* Звенигородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектологічного: Відтворення з авторського макету 1930 р. / А.Ю. Кримський. — Черкаси : Вертикаль, 2009. — XVI+438+10*с., іл.
  13. *Кутельмах К.М.* Звичаї та обряди / К.М. Кутельмах // Українське народознавство: Навч. посібник. — Львів : Фенікс, 1994. — С. 121—167.
  14. *Кутельмах К.* Прадавня основа в календарній обрядовості українців Карпат / К. Кутельмах // Народознавчі зошити. — 1995. — Зош. 4. — С. 204—208.
  15. *Максимович М.* Дні та місяці українського селянина / М. Максимович ; пер. з рос. — К. : Обереги, 2002. — 189 с.
  16. *Нечуй-Левицький І.* Світогляд українського народу : Ескіз української міфології / І. Нечуй-Левицький. — К.: Обереги, 1992. — 88 с.
  17. *Свирида Р.* Народні звичаї, свята та обряди / Р. Свирида // Шевченків край: Історико-етнографічне дослідження. — К. : Наукова думка, 2009. — С. 331—350.
  18. Что нужно знать о святой воде. — Сретенский монастырь : Новая книга, 1997. — 12 с.
  19. *Чубинский П.* Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом : материалы и исследования / П. Чубинский. — С.-Петербург, 1872. — Т. III. — 488 с.
  20. *Шмайда М.* А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини / М. Шмайда. — Братіслава ; Пряшів : Словацьке педагогічне видавництво, Відділ української літератури, 1992. — Т. 1. — 500 с.
  21. *Шмайда М.* Повір'я про природу / М. Шмайда // Дукля. — 1965. — № 3. — С. 114—126.

Lessia Horoshko

ON RITUAL USAGE OF WATER IN THE CONTEXT OF THEOPHANY CELEBRATIONS IN THE TERRITORY OF CHERKASY REGION

In the article based on published sources and author's own field data got during the research-works in Cherkasy land (Korsun'-Shevchenko, Kaniv, Zolotonosha regions) at 2008—2010 have been studied some phenomena in ceremonial rites with water through Theophany celebrations. The author has claimed that water is generally used for cure as well as with purifying or protective aims and more rarely because of its producing properties.

Keywords: water, Theophany, wash, sprinkle, charm, cleaning, treatment.

Леся Горошко

ОБРЯДЫ С ВОДОЙ В КОНТЕКСТЕ ИОРДАНСКОГО ПРАЗДНОВАНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ ЧЕРКАССКОЙ ОБЛАСТИ

В статье на основе опубликованных источников и материалов собственных полевых исследований Черкасской (Корсунь-Шевченковский, Каневский, Золотоношский р-ны) в 2008—2010 гг рассмотрено явление обрядового использования воды во время иорданского празднования. Выяснено, что в основном ее использовали с лечебно-очистительной и береговой целью, реже — с учетом ее продуцирующих свойств.

Ключевые слова: вода, Крещение, умывание, обрызгивание, берег, очищение, лечение.